

Валенти́на В. ХАМОВИЋ*

Учитељски факултет Универзитета у Београду

КРИЛА НАД БАЛКАНОМ**

Апстракт: У раду се бавимо везама између романа *Крила* и мемоарске прозе *Живот човека на Балкану* Станислава Кракова. Мноштво релација између два дела сагледавају се кроз тематско-мотивску раван као и кроз разноврсна жанровска померања, која аутора непрестано воде од фикције ка фактографији и обрнуто. Романескна и животна збивања додирују се и преплићу, релативизујући тако границе између уметности и ратне збиље, чинећи да се ауторова запитаност о смислу и истинитости ратних догађаја додатно продубљује и преиспитује.

Кључне речи: Антиратни роман, мемоари, авангарда, жанр, иронија, сарказам, патриотизам.

Чини се да нема писца у српској књижевности кога су ратови толико обележили као што је то случај са Станиславом Краковом. Најранији догађај из његове војничке биографије везан је за податак да је још са 13 година примљен у „Добровољачки корпус“ (формиран као припрема за евентуални рат са Аустроугарском). Потом се октобра 1912. године, када је избио Први балкански рат, као седамнаестогодишњак, придружио српским ратницима који су ослобађали Стару и Јужну Србију од Турака. Учествовао је и у Другом балканском рату и за то учешће добио три медаље, а Први светски рат дочекао је као питомац војне академије, када је, са већ богатим непосредним ратним искуством, добио свој пук и прве официрске дужности. Још након повратка из Балканских ратова, београдски недељник *Илустрована рајина хроника* објавио је фотографију најмлађег тадашњег српског добровољца – потоњи писац, тада још голобради младић, у униформи, са наоружањем и пуном ратном опремом, обећао је да ће на странама тог недељника објавити своје успомене о ратним походима. Краковљеве успомене из Балканског рата, међутим, врло брзо су биле потиснуте новим ратним вихором, а обећани мемоари појавили су се неколико деценија касније у сасвим другачијем облику.

Искуство рата темељна је слика којој се Краков примицао на различите начине: у романима *Кроз буру* и *Крила*, објављеним непосредно након окончања Великог рата (1921, 1922), путописом *Кроз Јужну Србију* (1926), документарним списом *Наше последње победe* (1928), документарним филмом *За часи оцаздине* (1930). Но, књига која је најинстанчаније употпунила слику коју смо, као књижевно/документарно

* Ванредни професор, valentina.hamovic@gmail.com

** Ово истраживање проистекло је из приређивачког посла за 140. књигу едиције *Десет векова српске књижевности* – Станислав Краков, Бранимир Ћосић – у издању Матице српске, Нови Сад, 2022.

убличену, већ сусрели јесу мемоари *Живот човека на Балкану*, писани шездесетих година у изгнанству, а штампани постхумно 1997. у Београду. Највећи степен подударности мемоари остварују са романом *Крила* – многи су мотиви готово исти, или за нијансу преобликовани под утицајем жанра, а читалац са подједнаким узбуђењем прихвата и једно и друго штиво проналазећи у њима два лица исте приче, не примећујући често где се завршава прво и почиње друго. Та отвореност да се биографска грађа лако сели у роман манифестовала се у једној ауторовој тврдњи да је „роман увек један фиктивни или реални живот, а најчешће аутобиографија“ (2019: 227), односно у спознаји стеченој у ратним рововима када је разумео да је за њега „живот престајао да буде стварност да би постао фикција романа“ (1997: 222). Овај сасвим лични егзистенцијални парадокс последица је онога што Тодор Манојловић зове „ослобађањем огромног доживљаја“ (Манојловић 1991: 144). Реч је, заправо, о идентичном емоционалном улогу приповедача *Крила* и мемоаристе *Живот човека на Балкану* који најделотворније показује нераскидивост збиље и фикције у условима бруталних, крвавих, ужасавајућих ратних призора, и из корена померене слике света.

О тим суптилним померањима од фикције ка роману, и обрнуто, сведочи и један психолошки механизам о коме Краков говори у „Уводној речи“ свога *Живот човека на Балкану*, чије је снаге и дејства постајао свестан у неколико пресудних момената свога живота: „Кажу да у последњим тренуцима живота самртник у свести види пројектовану целу своју прошлост [...] имао сам често визије које су се распрскавале као ватромет у мојој узнемиреној машти. У њима сам откривао и понављао многе протекле тренутке који, стављени један поред другог, чине живот једног човека“ (Краков 2019: 9). Испрекидани ланац догађаја, који се као у каквом, након, монтираном филму указује човеку у тренутку када покушава да евоцира и сачува од заборава један живот „одиграван у једном чудесном вртлогу националних, верских, идеолошких, политичких и друштвених сукоба, страсти, међусобног уништавања, страшних судбина, језивих трагедија, често усред једне херојске симфоније подвига и страдања“ (Краков 2019: 9), сасвим је подесно тло за ову врсту жанровске дестабилизације, коју је Краков дубоко осећао.

Садржај Краковљевог романа *Крила* подудара се са једном трећином догађаја у мемоарима *Живот човека на Балкану* – конкретно, то је Први светски рат (1915. година) и кретање војника у Солуну и око Солуна, као и борба на Кајмакчалану. С обзиром на читав низ приповедачких поступака који су ишли ка дефабуларизацији, колажној техници и техници монтаже, роман се доживљава као својеврсни синопсис за, доцније, развијеније, разгранатије и детаљније представљене догађаје у мемоарима. Накнадно читање о догађајима које смо првобитно тек назирали у искиданој нарацији романа, омогућило нам је разумевање многих делова приче, почевши од локализације *шойонима* (Микра, Чеган, Милетина коса); *појединих мошвица* (крстићи од тисовине као амајлије које праве војници у *Крилицама*, долазе из реалног сујеверја војника са којима се Краков сусретао као официр у *Животу на Балкану*); *догађаја* (слутња мајора Милорада о сопственој скорој смрти и завештање имовине својој деци и породици у *Крилицама* (Краков 1991: 49,52) одговара стварном догађају у вези са погибијом мајора Живковића из *Живот човека на Балкану* (Краков: 2019: 192, 1979), као и случај стрељања антиратно настројеног грудоболног писара Казимира

(Краков 1991: 108-109), који има директну везу са драматичним догађајем описаног у мемоарима у вези са учествовањем у раду преког суда (Краков 2019: 123,138)); *ликова из реалној животи* који су послужили као прототипови јунака у роману (осим поменутог мајора Живковића, ту је и поручник Џунић, „двојник“ поручника Луке из *Крила*, човека који је веровао да граната не пада два пута на исто место, и од ње страда, као и сликар Јосиповић – чија је горда фигура са лулом у устима својеврсна метафора пркосног отпора и у *Крилица* и у *Живојцу на Балкану*).

Још када се роман *Крила* појавио, уочено је да ће то бити роман који ће покидати многе везе са традиционалним романом, и у том смислу примећено је како у њему неће бити главног јунака, традиционалног јунака са изузетном судбином, већ ће се као главни јунак наметнути сам рат и људска природа. „У *Крилица*, која треба да буду као неки роман, главне личности нису људи, нису људска бића, већ страст“, приметио је један Краковљев савременик (Михајловић Световски 1991:149). Други је забележио: „Читалац ће узалуд тражити у роману главну личност, око које се сви догађаји окрећу. Она не постоји. Главна личност, то је рат“ (Живаљевић 1991: 145). Јунак, дакле, није онај пресудни интегративни елемент у Краковљевом роману, у њему се кроз изгрицкан, полусачуван документ из његовог уводног дела, унапред дезинтегрише целовита слика људи, догађаја и простора и наговештава опште расуло и хаос. Начетост или недовршеност су карактеристични поступак за карактеризацију сваке особе у роману, и у емоционалном и у физичком погледу, штавише, људи су најчешће сведени на *шело* – и када су у еротском замаху, и када су *месо* у које се заривају бајонети, и када су само руке, ноге или шлемови који се спремају на јуриш.¹ „Зар би се и могле у том хаосу одредити главне личности, главни догађај?“, запитала се Аница Шаулић (Шаулић 1991: 152).

Међутим, живот и судбина Душана Каповића, војника који ће бити најближи статусу главног јунака, јер са њим роман почиње и завршава се (иако је и сам дат само у фрагментима, као део једног ратног калеидоскопа), слика је и прилика, односно, својеврсни alter ego самог Кракова, чију смо интелектуалну, емоционалну и физичку конституцију понајбоље упознали управо у књизи *Живој човек на Балкану*. Видимо то у низу подударности: дијалози које води Краков, ађутант, са мајором Живковићем у мемоарима, као и читав низ околности (амбијент непосредне борбе уз фијук метака и граната) одговарају онима из *Крила* (49-52); блиска (полу)еротска искуства која има Краков са болничарком Ивон (Краков 2019: 218), подударају се са оним искуствима које има Душан Каповић са бароницом Ивон (Краков 1991: 96-99); идентичне су епизоде рањавања на Кајмакчалану као и време опоравка у солунској болници. И Душан Каповић и Станислав Краков, затим, носиоци су једне доминантне емоционално-карактерне црте, а то су ратничка *сираси* („пијанство ваздуха“, „опијање смрћу“, „вртлог пијанства, скоро лудило“) и неописива *радоси* коју су осећали у непосредној борби: „Кајмакчалан [...] рањен сам на њему, на јуришу – мислио је рањени ађутант и био срећан“ каже се у *Крилица* (Краков 1991: 90), а у мемоарима, та се истина готово, потврђује: „Кајмакчалан! – мислим, и осећам се бескрајно радостан да сам баш на њему рањен“ (Краков 2019: 213). Та радост постаје специфично егзистенцијално стање обојице:

1 О семантици тела у Краковљевој прози пише Зорана Опачић у монографији *Алхемичар приповедања Станислав Краков*, Учитељски факултет, Београд, 2007: 82-83.

Душко је осетио како се из њега шири бескрајна радост и љубав, те се лагано пео на бели грудобран рова. Свуда се расуо бескрајни сплет гребена, планина, јаруга и шума, све је блистало и свугде су трепереле сјајне пеге у зраку [...] Душко се смешио. То је све било лепо ... не, нису се људи убијали ... смрт није постојала ... постојала је само радост једина и вечна (Краков 1991: 131-132).

Мислим на Мирка и на оне облаке шрапнела на Кривој Феји који су тада стварали једну луду, детињу радост у мени [...] Журимо у сусрет ослобођенима. Горе, под самим гребеном косе, корачамо журно, један за другим, као Индијанци, мајор Живковић, ја, трубач, ордонанси. Опијен сам од дивљачке радости коју доноси победа. Крв ми се закорела на уснама. Раздрта ногавица на колену чини ми се као орден подвезице (Краков 2019: 181,196).

Ова зачудна естетика која се често поистовећује са веселошћу, радошћу и пијанством (то пијанство је свеприсутно и прожимајуће и у роману и мемоарима, и јавља се као *пијанство ваздуха*, *пијанство рушења*, *пијанство страх*, *пијанство радости*), произашла је из дубоке и нужне помирености са усудом рата. У *Крилима* нам се показује као некаква природна законитост: „Ужас, када премаши јачину, има сасвим необичан учинак на живце.“ (Краков 1991: 71). Непрекидни контакт са блиском смрћу, гажење по блату и лешевима, живот у рововима под бујицом шрапнела, земље и камења, из основе мења стање свести јунака и производи различите психолошке механизме. Овај необичан феномен огледа се у посебном, готово необјашњивом односу према туђим и могућим својим смртима у некаквом „веселом бунулу“, када се све што се у роману активирало – од призора чистог ужаса до ироније и гротеске – претвори у елементарност борбе ероса и танатоса. Бескрајна радост коју Душан Каповић осети на крају романа, баш као и официр Станислав Краков у мемоарима, добиће своје метафизичке димензије у међусобном, свеопштем, готово космичком претапању смрти и живота.

Имајући на уму померену перспективу модерног времена, и човека кога ратни бесмисао додатно поништава, покушаћемо да исправно разумемо оно што изговарају јунаци два романа која стоје на челу српског експресионизма: „Ја волим моје дедове, они су знали да убијају. Уопште ми се убиство сад јако свиђа.“ (Црњански 1983: 88) изриче јунак Црњансковог *Дневника о Чарнојевићу*. Да је велика и опојна визија рата прошла и кроз главу Краковљевог јунака, Душка Каповића, сведочи сличан закључак: „Ипак је лепо убијати“ (Краков 1991: 118). Но, макар колико се ова гранична и позерска декламација узимала као израз модернистичког/експресионистичког крика, чини се да ће та тачка представљати један од најинтимнијих трауматичних доживљаја мемоаристе Станислава Кракова. Суочавање са зверским инстинктима у себи, у сусрету са непријатељем, лицем у лице, најдубље је обележило свест и подсвест Кракова и пресликао се и на његовог двојника. Два поглавља – „Крај мртваца“ (*Крила*) и „Заклао сам човека“ (*Живой...*) показују сав кошмар таквог чина. Душко Каповић је у тишини болесничке собе, имао сасвим јасно сећање да је ножем усмртио некога: „А кад је он зарио ономе двосечни нож у груди, над њима није било лишћа, већ само тамни, стиснути свод неба“ (Краков 1991: 96-97). Та визија ће се претворити у неодређену и злослутну сенку:

Прозор који је дотле био затворен као да се отворио. Неко га је прекорачио и ушао у собу. Очи се Душкове рашириле. Црна прилика ишла је право ка њему. Одједном виде замахнуту руку над собом. – Ау... .дрекнуо је и скочио у кревету [...] Душко је дрхтао и даље. Срце му је ситно, плашљиво лупало. – Он је, он је.... Није се први пут та сенка јавила крај њега. Јаукао је ноћу у сну, викао и скакао по-мамљено. Увек је тада неког тражио. И увек је чуо јаву у ноћи (Краков 1991: 97).

У *Живом човеку на Балкану* детаљно се описују околности у којима је Краков „заклао човека“, односно идентификује се онај коме је заривен „двосечни нож у груди“ – реч је о Бугарину чија се језовита и кошмарна прилика, у истом амбијенту болничке собе, и у истом стању као и Каповићу, приказује и прогања.

Да је рат у свести читаве послератне генерације приповедача доживљен као „разорна, сатанска сила која дезинтегрише телесне, душевне моћи човека, сводећи га на ниво животињства,“ (Вучковић 2000: 37) сведоче и Краковљеви мемоари писани са великом временском и просторном дистанцом. Али између романа *Крила* и мемоара *Живом човеку на Балкану* успостављен је читав низ релација које нису у први мах уочљиве. Најинтригантније питање јесте питање тона који доминира у *Крилима* – за разлику од свих других поменутих дела (путописи, филмови, мемоари) у којима је Краков непрекидно подсећао на херојство нације, на част и морал српског војника, и томе пришао не само као непосредни учесник догађаја, већ и као велики родољуб и добар познавалац унутрашњих токова и логике рата, роман *Крила* ће обилovati поступцима који воде ка иронији, гротески и пародији. За разлику од мемоара који су од самог почетка јасно профилисали патриотско становиште (готово болно сентиментално), Краковљев роман се, заправо, креће на врло танкој и склиској граници, између могућности да се чита као идеолошко ангажовани роман и да се у њему, истовремено, пренебрегну вредности које произилазе из ауторовог најдубљег осећања света и живота.

Већ од тренутка објављивања Краковљевих *Крила*, критика је истицала да роман није писан са намером да прерасте у некакву патриотску декламацију, да у њему нема лажног родољубља, да у њему „јунаци не гину са светим именом Отаџбине на уснама, већ пре са човечанским јавком за својима, женом, децом, родитељима“ (Манојловић 1991: 143). Аница Шаулић је отишла и корак даље тврдећи да су *Крила* „раздерала маску тријумфалних трофеја“ и да су они који су славили рат, сада у њему могли да виде „нешто ружно, прљаво, себично, у чему је много људске одговорности и неодговорности“ (Шаулић 1991: 156). Новији тумачи су склонили да примете како је у роману, уз свакојака друга поигравања, присутно и „поништавање тзв. видовданске етике и њена замена пародично-ироничним приступом.“ (Опачић 2007: 74) Јасно је да је Кракову, како је то уочено, „сигурно било потребно много храбрости да о победничком рату пише на овај начин“ (Милновић 2014: 81) и тачно је да су неретка места где се Краков рату подсмехнуо.² Довољно је осврнути се на неколико детаља у роману који показују његов сатирични потенцијал

2 О Краковљевом ангажованом и сатиричном односу према одређеним појавама у Првом рату говори и податак да је његов ратни лист *Рововац* изашао само у четири броја јер су надређени забранили његово издавање.

(старешине не одговарају за губитке у људима, али се оптужују за државну имовину изгубљену у борбама; кад нема много мртвих, свештеник их опева према војничким списковима седећи у шатору, а сахрањују по јаругама, по падинама или у шуми; када има много губитака, праве се свечана парадна опела мртвима које сахрањују на великим гробљима и местима где је „равно и видно“ како би било погодно да их сниме фотографи, итд.).

Шта су узроци промене тона у делима која се, у суштини, баве истим садржајем, односно како се догодило да Краковљеви изистински патриотски заноси буду распламсани у мемоарима, а пригушени у роману *Крила*? Оно што се са сигурношћу може рећи јесте да ауторова интенција није била да се умањи значај Великог рата, нити се може рећи да је на делу пуко поигравање са националним митовима и симболима, и у томе се налази она специфична *двосирукост* у рецензији Краковљевог романа. Естетска средства која аутор узима из арсенала авангардних начела и поступака, учинила су да се слика света у роману гради из „доње перспективе“, изокренуто и карневализовано. Чини се, међутим, ако узмемо у обзир саму биографију Станислава Кракова, његов породични родослов и усађену патриотску и војничку част, да овакав став дубоко противречи његовим елементарним животним начелима. Не само да се не може прихватити да је у роману *Крила* на делу „поништавање видовданске етике“, него се може са сигурношћу рећи да је читаво Краковљево биће, из основа, у знаку тог видовданског култа. Довољно је сетити се одушевљења младог Кракова који у балканске ратове иде са свешћу да треба осветити и ослободити Косово (Први балкански рат (1912) је обично називан ратом за освећење Косова), видети колико је ослобођење Старе Србије унело полет и самопоуздање у његов живот, и препознати у том догађају ревитализовану вековну матрицу.

Оживљавање ратних успомена у *Живоју човека на Балкану* донело је, са довољне временске и просторне дистанце, поглед извана и свест о узроцима и последицама једне велике пошасте са којом је почело модерно доба. Тај поглед уназад донео је исту врсту самосвести коју је стекао и Милош Црњански који, након свега, пише есеј „Оклеветани рат“. Видно измењена перспектива у односу на *Дневник о Чарнојевићу* показује не само Црњансков идеолошки заокрет, већ и један сасвим лични, готово страсни, одговор послератном времену у коме се војска и српска војничка традиција исмејавала и без истинског разумевања и поштовања заборављала и обесмишљавала: „Они, међутим, који су били у рату, и лежали међу мртвима знају да је рат величанствен и да нема вишег момента, никада га није било, у људском животу, од учешћа свесног у битки [...] Рат који је био, са свим својим страхотама, са свим својим тешким жртвама и последицама за наш народ, ипак изгледа као једна светла, вечна звезда у ноћи над нама“ (Црњански 1999: 397-399). Од те свести, од те величанствене опијености пред непосредном борбом, чини се и почиње Краковљев роман, без икакве намере да се обесвети отаџбинско опредељење са којима је као млад добровољац пошао у рат. Године изгнанства, учиниле су да се то отаџбинско опредељење продуби и утврди, а након читање о ратним страхотама бацило је ново светло на модернистички роман с почетка века.

ИЗВОРИ

- Краков 1991: Станислав Краков. *Крила*. Београд: „Филип Вишњић”.
- Краков 2006: Станислав Краков. *Живот човека на Балкану*. Београд: L'age d'Homme.
- Краков 2019: Станислав Краков. *Живот човека на Балкану*. Београд: L'age d'Homme.

ЛИТЕРАТУРА

- Живаљевић 1991: Димитрије Живаљевић, „Станислав Краков, *Крила*” у: Станислав Краков, *Крила*. Београд: „Филип Вишњић”, стр. 145-147.
- Јовановић 2019: Александар Јовановић. О историји, сећањима и самоћи. Лесковац: Задужбина „Николај Тимченко”.
- Манојловић 1991: Тодор Манојловић. „Крила. Станислав Краков” у: Станислав Краков, *Крила*. Београд: „Филип Вишњић”, стр. 142-144.
- Милановић 2014: Василије Милановић. „Енциклопедијска парадигма и модернистички хронотоп смрти у роману *Крила* Станислава Кракова (о немачком историјском ревизионизму ни речи)”, *Лейойис Мајице српске*, год. 190, књ. 493, св. 1/2.
- Опачић 2007: Зорана Опачић. Алхемичар приповедања Станислав Краков. Београд: Учитељски факултет.
- Михајловић Световски 1991: Миодраг Михајловић Световски. „Станислав Краков, *Крила*” у: Станислав Краков, *Крила*. Београд: „Филип Вишњић”, стр. 148-150.
- Црњански 1983: Милош Црњански. *Дневник о Чарнојевићу*. Београд: Нолит.
- Црњански 1999: Милош Црњански, „Оклеветани рат”. *Есеји и чланице II*. Београд: Задужбина Милоша Црњанског, Наш дом.
- Шаулић 1991: Аница Шаулић, „Романи г. Станислава Кракова” у: Станислав Краков, *Крила*. Београд: „Филип Вишњић”.

Valentina V. HAMOVIĆ

WINGS OVER THE BALKANS

SUMMARY

This research paper deals with the connections between Stanislav Krakov's novel *Wings* and his memoir prose titled *The Life of a Man in the Balkans*. The many relations between these two works are seen through the prism of their respective themes and motifs, as well as through various genre shifts which are constantly leading the author back and forth between fiction and factography. The novelistic and real-life levels are interconnected and intertwined in a way that revitalizes the boundaries between art and the war chronicle, thus making the author ponder the questions of the meaning and the truthfulness of war events at a higher level. The tone changes in the aforementioned works, which go from skepticism, irony and sarcasm in *Wings*, towards sentimentality and declarative patriotism in *The Life of a Man in the Balkans*, demonstrate the varied reception of the novel through time.

Key words: Anti-war novel, memoirs, avant-garde, genre, irony, sarcasm, patriotism.